

עמירם אורן

צבא וארץ במדינת ישראל - שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע "קדש" (1948 – 1956)

עבודת דוקטורט, החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה, 2003

הקדמה

מראשית הקמת המדינה עומד מרכיב הביטחון בראש סדר היום הלאומי וכגורם המרכזי בהוויית המדינה. הוא נושא שיש לו השפעה ניכרת בתחומים רבים: במדיניות חוץ ופנים, בנושאי כלכלה, חברה, תרבות, משפט תקשורת ולמעשה בכל תחום הנוגע לעיצוב פני המדינה. אי לכך העיסוק בהיבטים השונים של נושא צבא וביטחון הינו מגוון ועוסקים בו, בנוסף לגורמי מערכת הביטחון והדרג המדיני, גם אנשי אקדמיה, אנשי רוח, עיתונאים ועוד.¹ מחקר זה עוסק בנושא, שעד כה כמעט וטרם נחקר במסגרת חקר הביטחון, והוא "צבא ומרחב". מטרת המחקר היא בחינה גיאוגרפית – היסטורית של השפעת צה"ל על מרחב מדינת ישראל, תוך התמקדות בשנותיה הראשונות של המדינה. ההסבר לתיחום תקופת המחקר יובא בהמשך. טרם הצגת שאלת המחקר, הנושאים בהם הוא עוסק, הגדרת המרחב והמתודולוגיה, נקדים ברקע המתאר את ההשפעות המרחביות של צה"ל בימינו, ונציג את מצב המחקר בנושא. רקע זה מהווה את נקודת המוצא למחקר.

כיום, למעלה מחמישים שנה לאחר הקמת המדינה, שמורה עדיין למרכיב הביטחון בכלל ולצה"ל בפרט השפעה מרחיבת ניכרת. מדובר במעורבות פעילה והשפעה ישירה על כ- 10 אלף קמ"ר, שהם כמעט חצי משטח המדינה, לא כולל את אזורי יהודה שומרון ועזה.² הצרכים הטריטוריאליים של צה"ל השתנו במהלך שנותיה של המדינה, כתוצאה מתהליכים פנימיים שהתרחשו בו - שינויים בתורת הלחימה ובתפיסת ההפעלה, גידול סדר הכוחות ותמורות ארגוניות שונות, שנויים במתווה פעילות הביטחון השוטף, השתנות צורכי המודיעין, השליטה והבקרה, תמורות באופן הניהול הלוגיסטי והתפתחויות טכנולוגיות שהשפיעו על פיתוח אמצעי הלחימה. הצרכים הטריטוריאליים השתנו גם נוכח תהליכים חיצוניים לצבא: מלחמות והסדרים מדיניים, שבעטיים חל שינוי בגודל ופני המרחב בו צה"ל פעל, ותהליכים הכרוכים בהתפתחות המגזר האזרחי.

חלק משטח המדינה הנו מקרקעין באחזקת צה"ל, שיש לו ביטוי ממשי והוא תחום, הלכה למעשה, ע"י התשתית הפיסית של המחנות והמתקנים שהיא רחבה ונובעת מגודלו של צה"ל וצרכיו המגוונים. חלק מהמתקנים הצבאיים הם עתירי שטח ופזורים ספורדית ברחבי המדינה ובכללם באזורים עירוניים, בעתודות לפיתוח אזרחי או בתחומים המוגדרים שמורות טבע. זאת ועוד, מקרקעין זה הוא חלק מהמארג המרחבי ומונע שימוש אזרחי ומטיל לפרקים גם מגבלות בניה על הסביבה האזרחית הסמוכה, שנועדו להגן על המתקן הצבאי או למנוע פגיעה במערכת האזרחית.

¹ העיסוק האקדמי בנושא ביטחון ישראל מצוי בתחומים רבים: היסטוריה (כללית, צבאית ושל המזה"ח), גיאוגרפיה, מחקר ופיתוח טכנולוגי, משפט (כללי ובינלאומי), כלכלה, סוציולוגיה, מדע המדינה, יחסים בינלאומיים, פסיכולוגיה ועוד. הוא כולל נושאים רבים ביניהם תורת הביטחון, תפיסת הביטחון, תורת הלחימה, דוקטרינה צבאית, הגנה והתקפה, הרתעה, הממד הטריטוריאלי, בולטות הביטחון בחברה הישראלית, התיישבות ובטחון, יחסי הגומלין שבין צבא למדינה הדמוקרטית, יחסי צבא ופוליטיקה, חוקי חירום, הביטחון והירויות האדם, חופש הביטוי וחופש העיתונות אל מול הצנזורה, בטחון וחלקו במשק הלאומי, עלות הכלכלית, מחקר ופיתוח, ייצור ורכש ורבים נוספים. פרוט ביבליוגרפיה ראה גרונדמן (עורך 1992)

² לפי נתוני הרשות לתכנון במשרד החקלאות, ראה משרד החקלאות (1998) עמ' 63, מתוך שטח המדינה הכולל 22 מליון דונם, יותר מ-10.5 מליון דונם שהם קצת יותר מ-48% שטחי אימונים ומחנות. השאר, 9.3 מליון דונם, 42% משטח המדינה הם שטחים פתוחים היתרה, 2 מליון דונם שטח בנוי. לנתונים אלה יש להוסיף את השטחים שנוספו לשימוש מערכת הביטחון לאחר ההיערכות החדשה עם יציאת צה"ל מלבנון והשטחים, בתחום "הקו הירוק", שהוא החל עושה שימוש בהם מאז תחילת המאבק האלים עם הפלשתינאים משלהי שנת 2000.

חלק נרחב מהשטחים הפתוחים במדינה מהווים שטחי אימונים וניסויים לפיתוח אמצעי לחימה. בניגוד למחנות ולמתקנים, לנוכחות הצבאית בשטחים הפתוחים כמעט ואין ביטוי פיסי (במובן של חיבור קבוע לקרקע). השימוש הצבאי בהם הינו רק ניצול הפלטפורמה הקרקעית הקיימת. סימון השטחים במפות אינו שונה מכל שטח פתוח אחר, הרף העובדה שמתקיימים בהם בעצם שתי "ישויות" שונות, אזרחית וצבאית. תיחומם של שטחי האימונים והניסויים הינו וירטואלי והופיע עד היום בעיקר במפות צבאיות שאינן נגישות בדרך כלל למגזר האזרחי.³

מדינת ישראל מוקפת במדינות עוינות - סוריה ולבנון, ושרויה בעימות פנימי עם הפלסטינים באיו"ש ובעזה. מגבולות השלום שלה עם מצרים וירדן - מדינות שהיו בעבר עוינות - עדיין נשקפת סכנה, גם אם לא מיידית, של התלקחות צבאית. בשל כך נדרשת נוכחות צבאית קבועה בסמוך הן לאזורי העימות, והן לגבולות של שלום. תשתית זו כוללת "מערכת", היינו רצועה של מכשולים, מוצבים ותצפיות, וכן בסיסי מודיעין ולוחמה אלקטרונית ושטחי פריסה קרבית המיועדים להזנקת כוחות לוחמים בפרקי זמן מינימליים. כל זאת בנוסף לסגירתם של שטחים באזורי גבול או "תפר" והגדרתם כ"שטחים סגורים" או כ"אזור בטחוני מיוחד" המשמשים לצורכי פעילות ביטחון שוטף.

לאחזקה ולשימוש מערכת הביטחון בשטח תיתכן השפעה סביבתית בשל פגיעה אפשרית בערכי טבע, נוף ומורשת, כתוצאה מבנייה צבאית או פעילות אימונים הכוללת מגוון רחב של אפשרויות למפגעי איכות סביבה: רעש, זהום (קרקע, מים ואוויר), והרס קרקע. על כן, גם בשטחים הפתוחים, בהם לכאורה לא צריך להתקיים קונפליקט בין שתי המערכות, הוא מתרחש אמנם בעוצמות אחרות, בסוג אחר של פגיעה ובעיקר במשמעויות שאינן כמותיות (ערכי נדל"ן) כי אם איכותיות. השטחים הרבים המוחזקים ע"י צה"ל יוצרים הגבלה במובן המנטלי בהקשר לתפיסת המרחב הפתוח, המגבירה את תחושת הצפיפות והעדר מרחבים פתוחים בקרב חוגים בציבור הישראלי הסובלים ממילא מאפשרויות טיול ותיור מצומצמות. להחזקת שטחים ע"י צה"ל יש גם ממד חיובי, שימור שטחים פתוחים ומניעת בנייה ופיתוח בהם. שטחים אחרים, הגם שאינם נמצאים ברשות (אחזקה/שימוש) צה"ל, ושאינם מוגדרים בשום צורה כשטחים צבאיים, אלא כשטחים אזרחיים, מסומנים על ידו לשימוש בשעת חירום. הם כוללים שטחים פתוחים לפריסת מפקדות, יחידות ומתקנים אלקטרוניים במקומות שולטים, ושטחים להיערכות הגייסות. שטחים לשימוש בשעת חירום נקבעו ע"י צה"ל לא רק במרחב הפתוח כי אם גם בשטחים עירוניים ימצאו מרכזי גיוס ושטחי כינוס לכוח אדם ולכלי רכב. לא אחת מתערב צה"ל בתכנון שטחים אלה שסימן לצרכיו וזאת על מנת לוודא שהשימוש האזרחי לא יפריע ביום פקודה.

השפעת צה"ל חורגת מעבר למרחב היבשתי ומתקיימת גם במרחב האווירי. חיל האוויר הוא הגורם הקובע את נתיבי התעופה האזרחית ומגביל בנייה בקרבת מתקניו ובעיקר שדות תעופה שלו. כן מגביל חיל האוויר פעילות גלשני אוויר ומצנחי רחיפה שהפכו בשנים האחרונות לספורט "עממי" לבני המעמד הבינוני. ההשפעה במרחב האווירי נובעת גם מהמצאות עורקי תקשורת של המתקנים הצבאיים המגבילים או מונעים בנייה לגובה באזורים עירוניים, באם זו עשויה לחסום אותם ולכך משמעויות "כבדות" בתחום הנדל"ן. קונפליקטים בין הצבא ובין המערכת האזרחית מתקיימים גם במרחב הימי וביטויים בסגירת שטחים בקרבת החוף ובמניעת פעילות קיט ימי. מערכת הביטחון מונעת פיתוח אורבני או תיירותי בחוף ומגבילה פעילויות ימיות כדייג, בדיקות סיסמיות וקידוחים מול חופי הארץ.

³ בנוסף למפות הצבאיות, שטחי האימונים של צה"ל מסומנים כיום גם בערכת מפות טיולים וסימון שבילים (קנ"ם 1:50,000) בהוצאת הוועדה הציבורית לסימון שבילים ושביל ישראל וכן בערכת מפות שמורות טבע וגנים לאומיים ואתרים ארכיאולוגיים בישראל (קנ"ם 1:100,000) בהוצאת הרשות לשמירת טבע וגנים לאומיים. תיחום חיצוני של שטחים אלה, עפ"י מידע שנמסר ע"י צה"ל, מצוי גם במפות סקר שטחים פתוחים מאוקטובר 2000 (חלק בקנ"ם 1:50,000 וחלק בקנ"ם 1:100,000). סקר זה הוכן עבור המועצה הארצית לתכנון ולבניה ומנהל התכנון במשרד הפנים ע"י ענת גונן אדריכלות תכנון ערים ופיתוח בע"מ ותהל מהנדסים יועצים בע"מ.

עד לאחרונה כמעט ולא נחקר נושא הצרכים הפיסיים של צה"ל וחלקו בעיצוב מרחב המדינה, ובמחקרים הרבים על הביטחון, מנקודת מבט מדעי החברה, לא הייתה התייחסות לסוגיות גיאוגרפיות ולהקשרים פסיים - טריטוריאליים של הביטחון.⁴ מרבית המחקרים שעסקו מנקודת מבט היסטורית, במיוחד אלה העוסקים במלחמת העצמאות (הרלוונטית למחקר זה) התמקדו בהיבט הצבאי והמדיני שלה ובמיוחד בלימוד הקרבות והמבצעים. הם לא עסקו בדיון בנושאים הגיאוגרפיים ובמיוחד לא בכל הקשור לקרקע, שטח ומרחב, קל וחומר לא במערכת יחסי הגומלין בין צה"ל ובין המערכת האזרחית בהיבט זה. מאז סוף שנות השבעים, פורסמו שלושה מחקרים מקיפים על ראשיתו של צה"ל שאף הם אינם עוסקים בסוגיות גיאוגרפיות ושימושי הקרקע שלו.⁵ ממחצית שנות השמונים עת נפתחו (באופן מוגבל וסלקטיבי) בארכיון המדינה ובארכיון צה"ל מסמכים לעיון הציבור, נעשו מספר מחקרים היסטוריים אודות התקופה שמסוף מלחמת העצמאות ועד מבצע "קדש" (התקופה הנדונה במחקר זה).⁶ במקביל, במסגרת סדרת מרקם – בימת "מערכות" לליבון סוגיות ביטחון לאומי, יצאו שלושה קבצי מאמרים.⁷ המכנה המשותף למחקרים אלה בדומה למאמרים הבוחנים את הסוגיות הביטחוניות בהווה והאחרים המתייחסים לסוגיות העתידיות⁸ היא העובדה כי לא טיפלו בשימושי קרקע צבאיים והשפעתם על המרחב. העובדה התמוהה ביותר בהקשר לכך היא שעד לאחרונה גיאוגרפים ישראלים מיעטו אף לעסוק במכלול הנושאים הקשורים בגיאוגרפיה וביטחון.⁹ כאשר המדובר בתחום הגיאוגרפיה הצבאית, הרי שכמעט ולא ניתן להצביע על מחקר כולל או פרטני בתחום זה, למרות שפע הנושאים הרלוונטיים לבחינה מעמיקה בהקשר הישראלי.¹⁰

העבודות המעטות שנושאן הוא סוגיות גיאוגרפיות של ביטחון ישראל דנו בעיקר בהיבטים של גיאואסטרטגיה או גיאופוליטיקה והתמקדו בסוגיות עקרוניות של תיחום וקביעת המסגרת החיצונית של הארץ, קרי גבולות המדינה, ובניתוח צורתה, גודלה, מיקומה ואיתורה הגיאוגרפי והמשמעותיות לכך במשוואת הביטחון הלאומי.¹¹ חלק מהעבודות עסקו בעומק האסטרטגי החיוני לעימות צבאי אפשרי, אחרות נדרשו לנושא גבולות ביטחון חיוניים כמרכיב להגנה בפני איום חיצוני. יש לציין כי מרביתן לא נכתבו כלל על ידי גיאוגרפים.¹² עבודות נוספות עסקו בסוגיות ביטחוניות אזוריות ביהודה ושומרון ברמת הגולן ומעמד אזורים אלו בהסדרים מדיניים עתידיים.¹³ מספר עבודות דנו בנושא הגבולות מנקודת מבט גיאוגרפית – היסטורית,¹⁴ או בהקשר של קביעתם בעתיד,¹⁵ ואחרות עסקו בהיבט הגיאוגרפי של אזורי הספר: "הקו הירוק"¹⁶ ובבחינה גיאוגרפית של אכלוסם.¹⁷ כן נכתבו עבודות על הזיקה בין ההתיישבות ובין הביטחון.¹⁸

לראשונה נדון נושא שימושי הקרקע הצבאיים במרחב בראשית שנות השמונים נוכח פינוי צה"ל מסיני, וזאת בהקשר של קשרי הגומלין המרחביים העתידיים בין צה"ל לבין המערכת האזרחית בנגב. מייד לאחר חתימת הסכם

⁴ דוגמאות ראה ליסק וקימרינג (עורכים) תשמ"ה; ליסק (פברואר-מרס 1983); הורוביץ וליסק (תשמ"ח), נויברגר ובן-עמי (עורכים) (עמ' 27 – 65) הורוביץ וליסק (1990) עמ' 240 – 271; בן דור (1998); בן-אליעזר (1995); Lomsky – Feder. & Ben-Ari (ed) (2000) כהן (עורך) (2001).

⁵ פעיל (1979); אוסטפלד (1994) וגלבר גרעין (1986)

⁶ שלו, (1989); שלום, (1995); בר-און (1991); בר און (1992); גולני (עורך) (1994); שמש וטרואן (עורכים) (1994); גולני (1998); גולן (2000); שלום, (1996); טל (1998); מוריס (1996); זיתוני (2000); צור (עורך) (2000); ביצור (בהכנה); גרינברג (1997) יניב (1994).

⁷ עופר וקובר (עורכים) (1984); עופר וקובר (עורכים) (1985); עופר וקובר (עורכים) (1987).

⁸ גולן (עורך) (2001)

⁹ בר גל (1999)

¹⁰ למעט סופר (תשל"ו) ובן ארצי (תש"ס).

¹¹ סופר (1985)

¹² קרן (ללא תאריך), תובל (ללא תאריך) רו (ללא תאריך), דינשטיין (ללא תאריך)

¹³ שלו (תשמ"ג) ושלו (1993).

¹⁴ ברור (1988); ביגר (1988); ביגר (1993); רוזנטל (1988);

¹⁵ סופר וריפין (1986); מיזל (1993)

¹⁶ ברור (1980)

¹⁷ קרטיין (1995)

¹⁸ צור (1980); עילם (1981); אורן (1979); דואר (1992) דואר (1997); שירן (1998); דרורי (2000);

השלום עם מצרים הוצעה תוכנית לפיתוח הנגב תוך התייחסות לפריסה החדשה של צה"ל באזור,¹⁹ וזמן מה לאחר מכן, תוכנית זו הפכה לתוכנית הממשלה לפיתוח תשתית בנגב.²⁰ במחצית שנות השמונים, לאחר יציאת צה"ל מסיני, נערך מחקר שבחן את היערכות צה"ל בנגב, שתכליתו בחינת השאלה בדבר קיומו של קונפליקט בין צורכי המגזר האזרחי ובין שימושי הקרקע של צה"ל בחבל ארץ זה.²¹

במחצית השניה של שנות השמונים נעשו שני ניסיונות להתמודד עם נושא שימושי הקרקע של צה"ל, אך לא היה להם המשך: האחד, מאמר כללי של סופר ומינגי שעניינו הנוף הצבאי, אשר ממיין את מרכיבי הביטחון במרחב הלאומי, האזורי והמקומי ובוחר את חותמם,²² השני, מאמר של דרמן, שהגדיר קריטריונים להגדרת המרחב האסטרטגי- צבאי.²³ בשנות התשעים בחנו סברדלוב ודרמן, במסגרת פרויקט התכנון "ישראל בשנות אלפים" (ישראל 2020), את מדיניות תכנון התשתית והפריסה של צה"ל בטווח הרחוק.²⁴ המחברים מסכמים באופן כללי את המשתנים המשפיעים על יעדי מדיניות זו ומצביעים על אסטרטגיות להגשמתם. בנוסף, ערכו המחברים סקירה כללית של מאפייני פריסת צה"ל מאז הקמת המדינה, הציגו תרחישי ביטחון לטווח ארוך, ומטרות ויעדים של פריסת שימושי הקרקע של מערכת הביטחון בטווח התכנון של ישראל 2020.²⁵ יש להדגיש כי המסמך הוכן ביוזמת עורכי הפרויקט, ולמרות שמומן ע"י משרד הביטחון וצה"ל, הוא לא אושר ולא התקבל כמסמך מחייב את צה"ל, שהתייחסותו אליו הייתה כאל "תרגיל מחשבתי" ותו לא.²⁶

לסיכום, מתוך סקירת הספרות המחקר עולה כי עד היום אין בישראל המחקר המתמקד בתחום של הגיאוגרפיה של הביטחון שמוקדו תפקידו של הצבא כגורם משפיע על עיצוב המרחב. לא נערך מחקר מקיף הבוחן את כלל האספקטים והיבטים של הקונפליקטים בין שימושי הקרקע של צה"ל ומערכת הביטחון ובין אלה של המגזר האזרחי. גם נושא מרכיבי המדיניות הקרקעית והקצאת המרחב למערכת הביטחון לא נדון עד כה, לא במחקר אקדמי וגם לא ע"י מועצת מקרקעי ישראל של מנהל מקרקעי ישראל (הגוף המרכזי בתכנון והקצאת המקרקעין במדינה).²⁷

עבודה זו אינה מתיימרת להקיף את כל מגוון הנושאים הדורשים עיון בהקשר הנדון. אולם יש בה לפתוח צוהר לעולם זה ולפיכך עוסקת היא רק בחלק מהסוגיות שטרם טופלו בהקשר יחסי צבא ומרחב וזאת מנקודת מוצא של גישה מחקרית גיאוגרפית – היסטורית. מטרתה לבחון את מעמד ומקומו של צה"ל כגורם המושפע מהתנאים הגיאוגרפיים של הארץ והמשפיע על עיצוב מרחבה, בשנותיה הראשונות של המדינה (1948-1956). עבודה תתמקד בהתפתחות מערך שימושי הקרקע הצבאיים בשנים שהיו המכוננת והמעצבות של מדינת ישראל, שבהן גובשו המתווים המרכזיים של המרחב הישראלי. במסגרת זו יערך ניתוח של השפעת צרכי הביטחון על עיצוב המרחב של המדינה, זאת מתוך הנחה שמרבית ההשלכות המרחביות של שימושי הקרקע של צה"ל בימינו נקבעו בעשורים של הגורמים, האילוצים והמהלכים

¹⁹ וכמן ולרמן (1979)

²⁰ ועדת מנכ"ל לפיתוח תשתית הנגב (1981).

²¹ דרמן (1982) ודרמן (1983);

²² Soffer & Minghi, (1986)

²³ דרמן (1994)

²⁴ "תוכנית ישראל 2020" הינו פרויקט עצום ממדים, שנעשה בראשית שנות התשעים ביוזמה של מתכננים וחוקרים ללא קשר מחייב עם מערכת התכנון הפורמלי. תוכנית זו משמשת מקור לתפיסות תכנוניות ולשורה ארוכה של תוכניות מתאר ארציות נושאיות, ולתוכניות מתאר מחוזיות אשר הוכנו לאחר פרסומה, בעוד שהיא עצמה לא קיבלה (בהגדרה), מעמד סטטוטורי מחייב. היא שימשה גם מקור לתמ"א 35, "תוכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, לפיתוח ולשימור", שבהכנתה הוחל ב- 1996, ובזמן כתיבת המחקר, קיץ 2002, וטרם אושרה.

²⁵ סברדלוב ודרמן (1995).

²⁶ למסמך זה, כמו כל מסמך "תוכנית 2020" אין מעמד סטטוטורי ולא נעשה בו שימוש בהכנת תמ"א 35. אולם, יש להדגיש כי במסגרת תמ"א 35

נערך דיאלוג בין עורכי התוכנית ובין המטכ"ל ובמסגרתו סומנו השטחים הסגורים של צה"ל למטרות אימונים באחד מתשריטי התוכנית.
²⁷ על כך ניתן ללמוד מריכוז החלטות מועצת מקרקעי ישראל ראה ויתקון (1999). דרור קרישפין מנהל האגף לקרקע חקלאית, האחראי על הקצאת קרקע למערכת הביטחון, (בשיחה ב- 10 אוקטובר 1999) ציין כי את הנושא יש לראות רק בצורה כוללת ועקיפה בהחלטת המועצה בנושא הקצאת

הביטחוניים-צבאיים בשנותיה הראשונות של המדינה. שאלת המחקר המרכזית היא מה מקומו של צה"ל בעיצוב המרחב בתשע השנים הראשונות לקיום מדינת ישראל? הדיון בשאלת המחקר כולל שלושה היבטים טריטוריאליים שיש בהם סדר הררכי. ההיבט הראשון הוא מקרקעין באחזקת צה"ל, כלומר תשתית המחנות והמתקנים שיש להם נוכחות מרחבית ברורה ומגודרת. ההיבט השני הוא שטחים בהם פועל צה"ל והוא אינו מצוי בהם ברציפות, אולם צה"ל קובע ומעצב את דמותם המרחבית הכוללים הן שטחי אימונים והן את השטחים בהם מתקיימת פעילות ביטחון שוטף (אזורי ביטחון, שטחי ממשל צבאי, שטחים סגורים ועוד). ההיבט השלישי הוא המרחב עליו צה"ל נועד להגן, וזאת באמצעות בחינת שיקולי ביטחון המוצגים בפני גורמי התכנון האזרחיים: ההתייחסות להתיישבות כמרכיב במערך ההגנה המרחבית, הכבישים הארציים כשימוש קרקע צבאי, הכוונת הפיתוח היישובי ומערכות התשתית של המדינה, ייעור הביטחוני ועוד.

תקופת המחקר היא הזמן מראשית מלחמת העצמאות, לאחר החלטת החלוקה של האו"ם (נובמבר 1947), ועד לאחר מבצע "קדש" (אוקטובר - נובמבר 1956). תיחומה נובע הן משיקול ענייני (עיקרי) והן משיקול טכני (משני). השיקול הענייני נובע הן מן העובדה שבשנים אלו ביסס צה"ל את כוחו בעיקר על יחידות חיל רגלים ולכך היו השלכות על שימושי הקרקע הצבאיים, כאשר לאחר מכן לאחר מבצע "קדש" והסרת האיום, המיידית על קיומה של מדינת ישראל, מתחילה תקופה חדשה בארגונו של הצבא.²⁸ השיקול הענייני נובע גם מתוך כוונה להשוות את מסגרת זמן לזו בהם עוסקים המחקרים המנתחים מנקודת מבט היסטורית מדינית וצבאית את התקופה שבין שתי מלחמות אלה.²⁹ השיקול הטכני נובע מזמינות התייעוד ההיסטורי הצבאי, זה המצוי בארכיון צה"ל והפתוח לעיון הציבור הרחב רק לגבי התקופה הנדונה בעבודה זו. תקופת המחקר חולקה לארבע תקופות משנה, בהן ניתן להצביע על שלבים ואירועים בבניין צה"ל ומתווה פעילותו, יצירת התשתית הפיסית שלו ואופן השפעתו על המרחב: זמן מלחמת העצמאות (1948), תקופת המעבר שלאחר המלחמה (1949), השנים של דרכו החדשה של צה"ל (1950 – 1952) ותקופת תחילת התעצמות צה"ל תוך התמודדות עם משימות ביטחון שוטף (1953 – 1956).

הנחת היסוד בעבודה זו היא שצה"ל הנו גורם גיאוגרפי שיש לו סדר יום מרחבי שאינו תמיד עולה בקנה אחד עם צרכי המערכת האזרחית. המחקר יבחן את התשתית הפיסית של צה"ל והשטחים בשימוש וכן את אופן הבנת ההמטה הכללי לארגון המרחב של המדינה משיקולי ביטחון. הבחינה תעשה לאור העובדה שלהיערכות הצבא ולפריסת תשתיתו ממד מרחבי, המהווה את אחד ממרכיבי עוצמתו. העבודה תבדוק הן את הביקוש של צה"ל לקרקע והן את ההיצע, המרחב שבו מצויים השטחים שהיו הלכה למעשה המענה לביקוש.

הטענה של המחקר היא שצה"ל כגורם ארגוני רב עוצמה ובעל מעמד ציבורי חזק מכל, יכול היה לפעול כמעט ללא הגבלה. אולם, לא כך הוא. צה"ל פעל במגבלות החוק ובהתאם לנתונים הגיאוגרפיים של הארץ. בעבודה יוכח כי בראשית ימיה של המדינה קביעת צרכיו הטריטוריאליים של צה"ל הייתה פועל יוצא מהמציאות המרחבית של הגידול הדמוגרפי, מחד גיסא, והעובדה שהמשאבים הקרקעיים קבועים, מאידך גיסא. בעוד הממשלה מבקשת לפזר את תושבי המדינה ולאכלס אזורים פריפריים, צרכי הצבא יצרו תחרות על משאבי הקרקע ועל השימוש בהם, הן בשטחים המיושבים והן בשטחים הפתוחים. לשורה של מאבקים מרחביים שהתפתחו כתוצאה מניגודים אלו הייתה השפעה גדולה על עיצוב המרחב הגיאוגרפי של המדינה.

הקרקע למשרדי הממשלה מ – 20 יולי 1980: "קרקע שהוקצתה למשרד ממשלתי והמשרד לא שילם דמי חכירה ראשוניים עבורה במהלך שנות התקציב, תוערך מדי שנה ע"י השמאי הממשלתי והמשרד יהוייב עפ"י השומה החדשה."

²⁸ ויץ, 1997 (עמ' 235 – 256)

²⁹ ציון מחקרים אלה ראה לעיל הערה 6

הדיון הגיאוגרפי - היסטורי הבוחן את צה"ל כגורם המשפיע על הגיאוגרפיה של מדינת ישראל מתבסס בעיקרו על ניתוח תעודות ומסמכים ארכיוניים. גישת המחקר היא פוזיטיביסטית – אינדוקטיבית, תוך הסקת מסקנות הנובעות מהכללת הפרטים והעובדות וניתוחן, ותוך הבחנה בין תמונת מצב בנקודת זמן או תקופה מוגדרת ובין התפתחות תהליכים לאורך זמן. לפיכך, הדיון במהלך העבודה יעשה במשולב בשתי דרכים: האחת התפתחותית כרונולוגית המציגה ובוחנת את המעשה הגיאוגרפי לאורך ציר הזמן והאחרת המנתחת אותו בתקופת זמן מוגדרת, תוך פירושו לנושאי משנה.

המרחב בה עוסקת העבודה כולל את שטח מדינת ישראל. עד לקביעת גבולותיה, בקיץ 1949 לא, ניתן להתייחס לתחומה כאל מרחב קבוע אלא תחום שהשתנה במלחמת העצמאות, מה עוד שרשמית המדינה הוקמה רק ב-14 מאי 1948, ותחום הדיון של העבודה מתחיל עם פרוץ מלחמת העצמאות בשלהי 1947. תיערך הבחנה בין האזורים הבנויים בערים, בקרבתן, ובשטחים כפריים, ובין השטחים הפתוחים, כמו בין אזורי גלעין ובין הפריפריה, בין העורף לבין אזורי ספר.

השלב הראשון של העבודה איסוף המקורות - מסמכים ותעודות ארכיוניות שבחלק ניכר מהן טרם נעשה בהן שימושי מחקרי. התייעוד על מחנות הצבא הבריטי בא"י ומתקני המשטרה ועל השימוש בהם ערב מלחמת העצמאות ובמהלכה מצוי בתיקי שירות ידיעות של ההגנה, המצויים בארכיון תולדות ה"הגנה" וגם בתיקי מחלקת עבודות ציבוריות של ממשלת המנדט ובתיקי ועדת המצב של המוסדות הלאומיים המצויים בארכיון המדינה. מרבית התייעוד העוסק בתקופה שאחר קום המדינה מצוי בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. תיעוד זה כולל את המסמכים שעומדים לעיון הציבור הרחב ושאינם עליהם חיסיון או מגבלה. מדובר במסמכים רבים ומגוונים הכוללים הערכות מצב, מסמכי מטה, תזכירים, התכתבויות, פקודות מבצע ופקודות ארגוניות, הנחיות לביצוע, סיכומי דיונים, פרטי-כל ורשום ישיבות מטכ"ל, מפות ותרשימים. תיעוד זה כולל את מסמכי מטכ"ל ההגנה וחטיבותיה כולל הפלמ"ח, לשכת רמטכ"ל, לשכת סגן רמטכ"ל ששימש ראש אגף המטה, מחלקות אגף המטה: תכנון (אג"ם/תכנון), מבצעים (אג"ם/מבצעים) והדרכה (אג"ם/מה"ד), אגפי האפסנאות (אג"א) וכוח אדם (אכ"א), גופים נוספים במטכ"ל, מפקדות מרחביות, מפקדות החיילות, משרד הביטחון ומחקרי מחלקת היסטוריה של צה"ל. בנוסף לתיקים שהיו פתוחים לעיון הציבור בארכיון צה"ל, אותרו בו תיקים רבים נוספים שהיו עד כה חסויים. על מנת לאתר את התייעוד המתאים למחקר היה צורך להעבירם על פי נוהלי הארכיון תהליך פתיחה ולאחריו גם הם הועמדו לעיון הציבור. חלק אחר של התייעוד, זה העוסק ביחסי הגומלין שבין צה"ל ובין המערכת האזרחית, מתבסס על המסמכים המצויים בארכיון המדינה, וכולל התכתבויות בין משרדי הממשלה השונים ובין צה"ל, תזכירים, סיכומי פגישות, פרטי-כל, מפות, תרשימים וכיו"ב. תיעוד רלוונטי מצוי גם בסיכום החלטות ישיבות הממשלה ורישום ישיבות ועדת חוץ וביטחון של הכנסת. תיעוד נוסף נמצא גם בארכיון בן גוריון במרכז למורשת בן גוריון שבשדה בוקר; בארכיון האגף החקלאי של מנהל מקרקעי ישראל: תיעוד שעניינו הקצאת קרקע לשטחי אימונים; בארכיון הציוני המרכזי ובעיקר פרטי-כל ישיבות הדירקטוריון של קק"ל ותיקי המחלקה להתיישבות של הסוכה"י; בארכיונים ההיסטוריים של עיריות תל אביב וירושלים; בארכיון העבודה וארכיון סולל בונה. בנוסף לתיעוד הארכיוני, המחקר הסתייע בעבודות שונות מהן ניתן ללמוד על הרקע היסטורי מדיני-ביטחוני וצבאי של התקופה, כמו גם במונוגרפיות, ספרי יובל של יחידות הצבא וספרי זיכרונות אישיים.

בשלב שני נעשה מיון של התייעוד לפי נושאים: תשתית מחנות הצבא הבריטי ופינויה, בניין, ארגון ומתאר פעילות צה"ל, תשתית המחנות, שטחי אימונים, סוגיות טריטוריאליות של ביטחון שוטף (אזורי ביטחון, שטחי ממשל צבאי ושטחים סגורים), ארגון מערך ההגנה המרחבית, מעורבות צה"ל בתכנון והקמת התיישבות, כבישים ארציים כשימוש קרקע צבאי, קשרי הגומלין בין צה"ל והמגזר האזרחי בנושאי התכנון הפיסי, ודרישותיו להקצאת מקרקעין.

השלב השלישי כלל עיבוד וניתוח התיעוד תוך ריכוז הנתונים והעובדות ושחזור התמונה המרחבית בחתכים כרונולוגיים, בין היתר באמצעות טבלאות נושאיות. לאחר הפקת הטיטות הראשונות בוצעו סיורים בשטח ונערכו ראינות ושיחות רקע עם בעלי תפקידים במטכ"ל בעבר ובהווה במטרה להרחיב את התובנה לגבי הממצאים. בעבודה משולבת מפות שהוכנו על בסיס ניתוח הנתונים וגם מפות מקוריות שנמצאו תוך כדי איסוף התיעוד.

תחילת העבודה היא מבוא עיוני בנושא ביטחון צבא – גיאוגרפיה ומרחב. גוף העבודה כולל ארבעה פרקים כרונולוגיים. הפרק הראשון עוסק במלחמת העצמאות שבראשיתו מוצגת תמונת מצב של תשתית מחנות הצבא הבריטי ערב יציאתו את הארץ. שלושת הפרקים הבאים זהים במבנם. הסעיף הראשון בהם מוקדש לדיון על אפיונה הביטחוני-צבאי של התקופה, ארגון צה"ל, מתווה פעילותו וההשלכות הגיאוגרפיות הנובעות מהם. הסעיפים האחרים מוקדשים לדיון בתשתית הפיסית, בשטחים בשימוש צה"ל ובהשפעותיו על המרחב. הסעיף האחרון בכל אחד מפרקי גוף העבודה מהווה סיכום "תמונת מצב" של היבטי צבא ומרחב לתקופה הנדונה בו. החלק האחרון של העבודה הוא דיון ומסקנות.